

Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving

Onderzoeksprogramma 2013-2016

Meervoudige religieuze binding als toekomstperspectief voor religie in Nederland?

Ter inleiding: Dominicaanse zending en de missie van het DSTS

Het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving is in 1988 door de Nederlandse provincie van de dominicanen opgericht om een vrijplaats te zijn voor theologische reflectie op de actualiteit van kerk, samenleving en cultuur. In de lijn van de dominicaanse traditie laat het DSTS zich daarbij gezeggen door de 'tekenen van de tijd'. Het handwerk van de theologie, zo leerde de dominicaan Marie-Dominique Chenu (1895-1990), bestaat uit het lezen van de 'tekenen van de tijd'. En Timothy Radcliffe, toen magister-generaal van de orde, zei in 1996 in een lezing over de studie bij de dominicanen (in het klooster van Santa Sabina te Rome): 'Onze studiecetra moeten plaatsen zijn waar we ons weer leren verwonderen, in een poging de werkelijkheid en elkaar te begrijpen.' In die geest wil het DSTS zich verwonderen over de 'tekenen van de tijd' en wil het proberen die tekenen te 'lezen' en te begrijpen.

Een van die tekenen is het fenomeen van de meervoudige religieuze binding. Zowel door religieus gemengde relaties als door de persoonlijke interesse en keuze van mensen voor (elementen uit) meer dan één religie, zijn er in Nederland steeds meer mensen die een verbinding hebben met meer dan één levensbeschouwelijke traditie of gemeenschap. De dominicaanse activiteitscentra en parochies worden er mee geconfronteerd bij de deelnemers aan hun activiteiten. Maar ook de activiteitenprogramma's van de dominicaanse centra zelf putten uit meer dan één religieuze traditie. Dat roept de vraag op naar wat dit betekent voor de binding van mensen aan gemeenschappen. Waar horen zij/wij bij? Wat houdt ons bij elkaar? Waarin drukt zich onze verbondenheid uit: welke rituelen, welke woorden, welke symbolen brengen ons bij elkaar? Deze vragen, die zich opdringen uit de maatschappelijke en levensbeschouwelijke actualiteit, zullen het DSTS de komende jaren bezighouden, te beginnen vanaf 2013, het jaar waarin het DSTS 25 jaar bestaat. Door de vestiging, in samenwerking met het door Huub Oosterhuis opgerichte centrum De Nieuwe Liefde te Amsterdam, van de Edward Schillebeeckx-leerstoel voor Theologie en Samenleving aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam is er met ingang van 1 januari 2012 een nieuwe fase aangebroken in het bestaan van het DSTS. De leerstoel opent namelijk mogelijkheden tot samenwerking met de wetenschappelijke staf van de VU en met het op het bredere publiek gerichte activiteitenprogramma van De Nieuwe Liefde. Met deze partners samen zal het DSTS het nieuwe onderzoeksprogramma uitvoeren.

De eigen bijdrage van het DSTS ligt daarbinnen, conform de dominicaanse traditie van theologiseren, specifiek in de theologische reflectie op het onderzochte fenomeen, en vooral in het ontwikkelen van een theologische hermeneutiek van de meervoudige religieuze binding. Maar gedachtig het door Thomas van Aquino geformuleerde

adagium 'contemplari et contemplata aliis tradere' wil het DSTS de resultaten van zijn theologische bezinning ook met anderen delen. Dat kan via de dominicaanse activiteitencentra en via het door het DSTS ontwikkelde succesvolle multimediale project www.nieuwwij.nl. Daarmee bereikt het DSTS een groot en divers publiek; in oktober 2012 bereikte de website weer een nieuw record van 22.000 unieke bezoekers. De website wordt mogelijk gemaakt door subsidies die het DSTS bij een aantal fondsen in Nederland weet te werven. Daarmee wordt een grote publieksuitstraling voor de onderzoeksactiviteiten van het DSTS bereikt.

Deze uitstraling trekt ook in het buitenland de aandacht, zoals onlangs bleek tijdens voordrachten van de directeur van het DSTS tijdens de jaarvergadering van de katholieke vrouwenbeweging van Oostenrijk in Linz (juli 2012) en tijdens de jaarlijkse 'Ordenstag' van de Oostenrijkse religieuzen in Wenen (november 2012). Bij de orden en congregaties in Oostenrijk was er groot enthousiasme over het W!J-project en werd ervoor gepleit dat religieuzen in Oostenrijk op eenzelfde wijze de uitdagingen van de 'tekenen van de tijd' zouden opnemen.

Onderzoeksthema's

In heel West-Europa, en ook in de Nederlandse samenleving, leidt culturele en religieuze diversiteit steeds vaker tot vormen van hybride religiositeit. Er ontstaat een groep van "religieus creatieven", die hun behoefte aan zingeving vervullen door uit meerdere religieuze bronnen te putten. Naar dit recente fenomeen wordt internationaal wetenschappelijk onderzoek gedaan vanuit verschillende disciplines. Kenmerkend voor het internationale onderzoek is dat wordt uitgegaan van het subjectieve perspectief, d.w.z. vanuit het religieuze subject dat zich richt op meerdere religieuze tradities. Vanuit de sociale wetenschappen en de religiewetenschap wordt dit verschijnsel ingepast in het paradigma van de individualisering van religie ("the subjective turn"). De religieuze zoeker wordt gezien als een consument op een markt van welzijn en geluk. Dit uit zich in normatieve wetenschappelijke termen als *patchwork*-religiositeit en religieuze *bricolage*, termen die hybride religiositeit vaak afschilderen als oppervlakkig en opportunistisch: mensen knutselen hun eigen persoonlijke religie in elkaar. Binnen de christelijke theologie wordt hybride religiositeit, omdat ze in strijd is met de exclusiviteitsaanspraken van (de westerse monotheïstische traditie, veelal benoemd als syncretisme, een term met een sterk negatieve connotatie. Binnen het Nederlandse onderzoeksveld wordt de tendens om uit meerdere religieuze bronnen te putten vaak geduid als een afname van religieuze binding, zoals bijvoorbeeld in de bekende studie *God in Nederland*, en het WRR-rapport *Geloven in het publieke domein* (2007), waarin wordt gesproken van "ongebonden spiritualiteit". Maar deze afname van religieuze binding verwijst specifiek naar binding met kerkelijke instituten. Ook ongebonden spirituelen binden zich nog steeds aan bepaalde groepen en cursussen.

Om bovenstaande redenen wordt de trend om hybride religiositeit louter vanuit individualisering te duiden bekritiseerd (ook vanuit gender studies). Ons onderzoek sluit dan ook aan bij een andere internationale trend, namelijk om hybride religiositeit te interpreteren als *multiple religious belonging* (ook wel *multiple religious identity*), vertaald als "meervoudige religieuze binding". Vanuit dit perspectief verwijst hybride religiositeit niet zozeer naar een trivialisering of een afname van religieuze binding,

maar naar een transformatie van religieuze binding, een transformatie die wel eens maatgevend kon worden voor de toekomst van religie en daardoor van groot belang is voor de maatschappelijke betekenis en vormgeving van religie. De meervoudige religieuze binding kan een grote rol spelen in de totstandkoming van nieuwe vormen van maatschappelijke en sociale verbondenheid, van een nieuw wij. Voor maatschappelijke instellingen op het gebied van religie, onderwijs en media is het van het grootste belang om op deze trend adequaat te reageren, d.w.z. haar serieus te nemen in plaats van defensief te reageren (zoals de kerken vaak doen) of haar louter als een exponent van secularisatie te zien (zoals in de sociale wetenschappen gebruikelijk is).

Het fenomeen van de meervoudige religieuze binding roept vragen op van theologisch, filosofisch, religiewetenschappelijk en maatschappelijk belang. Is meervoudige religieuze binding theologisch gezien daadwerkelijk denkbaar? Zou ze als toekomstig model voor religieuze binding kunnen dienen? Laten de vertegenwoordigers van de religieuze avant-garde op het gebied van meervoudige religieuze binding zien hoe het mogelijk is om op vruchtbare wijze inzichten uit andere religieuze tradities in de eigen religie te integreren? Of is de meervoudige religieuze binding een symptoom van decadentie en verval in de postmoderne westerse wereld, een teken van religieus consumentisme en het onvermogen zich religieus te binden?

Tegen dit laatste pleit de observatie, dat meervoudige religieuze binding al geruime tijd in verschillende Aziatische culturen gemeengoed is (zie bijvoorbeeld de publicaties van Phan). Er bestaan ook specifieke Aziatische hermeneutische modellen voor religieuze pluraliteit die meervoudige religieuze binding mogelijk maakten, zoals bijvoorbeeld de opvatting van de *sanjiao*, de drie leringen (boeddhisme, daoïsme en confucianisme). Zijn er parallellen aan te wijzen tussen de nieuwe meervoudige religieuze binding in het Westen, en traditionele vormen van meervoudige religieuze binding in Oost-Azië? Kunnen die traditionele Aziatische vormen wellicht ook als hermeneutisch model dienen om het fenomeen van meervoudige religieuze binding te verstaan?

Het religiewetenschappelijke en theologische onderzoek naar meervoudige religieuze binding neemt de laatste jaren sterk toe. Uit dat onderzoek komt naar voren, dat deze thematiek een interdisciplinaire benadering behoeft. Er is niet alleen een veelheid aan theologische perspectieven (praktische theologie, theologie van de spiritualiteit, feministische theologie, systematische theologie) op dit gebied, maar ook binnen de religiepsychologie, religiesociologie en religiegeschiedenis vormt zij een beloftevolle thematiek. Daarnaast zijn de interculturele filosofie en theologie onontbeerlijk bij onderzoek naar meervoudige religieuze binding.

Onderzoeksopzet

Het beoogde onderzoek bestaat uit vier delen:

- (1) *Definitie en afbakening van het begrip "meervoudige religieuze binding"* aan de hand van een kritische review van de bestaande literatuur (zowel empirisch als theologisch). Uit deze afbakening zal duidelijk worden dat de bestaande paradigma's tekort schieten om meervoudige religieuze binding eenduidig te kunnen signaleren, getuige de conceptuele wildgroei rondom dit fenomeen.

- (2) Het ontwikkelen van een *nieuwe, interdisciplinaire, interculturele hermeneutiek* van meervoudige religieuze binding, die kan dienen als model om dit fenomeen te duiden. Hierbij wordt te rade gegaan bij historische hermeneutische modellen in niet-westerse religies.
- (3) Dit nieuwe hermeneutische model leidt tot *nieuwe operationaliseringen* van de begrippen “religieuze binding” en “meervoudige religieuze binding”. Op basis hiervan wordt kwalitatief en exploratief empirisch onderzoek verricht om het verschijnsel van de meervoudige religieuze binding in Nederland beter in kaart te brengen.
- (4) Op basis van de empirische bevindingen worden *aanbevelingen* gedaan voor wijzen om met meervoudige religieuze binding om te gaan, en deze waar mogelijk te faciliteren. Hierbij zal worden samengewerkt met organisaties uit de media (Nieuwuij.nl, Bruggenbouwers.nl, Reliwerk.nl), het onderwijs (Hogeschool Windesheim en de VU), en via het maatschappelijk middenveld (DSTS, De Nieuwe Liefde).

(1) *Conceptuele afbakening*

De term meervoudige religieuze binding wordt voor een grote bandbreedte aan verschijnselen gebruikt:

- Als culturele identiteit: In Azië wordt meervoudige religieuze binding al eeuwenlang gepraktiseerd als vorm van culturele identiteit
- Als deel van een religieuze zoektocht, waarbij de nadruk niet ligt op exclusieve binding, maar op het pragmatisch putten uit “vreemde” religies als aanvulling op de eigen religie.
- Binnen de New Age beweging, waarbij overtuigingen en praktijken uit verschillende tradities op individuele wijze worden gecombineerd. Het is dubieus of hier spraken is van meervoudige religieuze binding, of juist van het ontbreken van binding (ongebonden spiritualiteit).
- Als het gevolg van interreligieuze liefdesrelaties/huwelijken.
- Deelnemers aan de interreligieuze dialoog die vanuit een pluralistische-theologische overtuiging een meervoudige religieuze identiteit ontwikkelen. Vaak is dit een “religieuze elite”, bestaande uit hoog opgeleide theologen, filosofen, en kunstenaars, die hun religieuze identiteit bewust, en op hoog reflexief niveau, uitbreiden met meerdere religieuze bindingen. Daaronder bevinden zich pioniers van de interreligieuze dialoog zoals Raimon Panikkar, Henri Le Saux (Swami Abhishiktananda), Bede Griffith, Ruben Habito, Roger Corless, Sally King. Ook religieuze leraren zoals de Vietnamese boeddhist Thich Nhat Hanh en theologen zoals Perry Schmidt Leukel beschouwen zich naast boeddhist ook christen.

De termen die worden gebruikt om het fenomeen te omschrijven zijn:

- *multiple (of dual) religious belonging*
- *multiple (of dual) religious identity*
- *patchwork*-religiositeit
- religieuze *bricolage*
- hybride religiositeit
- syncretisme

- ongebonden spiritualiteit
- *implicit religion*

Deze termen en het gebruik ervan in recent wetenschappelijk onderzoek, zullen tegenover elkaar worden afgebakend, met name een conceptuele afbakening van het begrip 'meervoudige religieuze binding' ten opzichte van het in de WRR-verkenning *Geloven in het publieke domein* gebruikte begrip 'ungebonden spirituelen'. Ook een recent TNS/NIPO onderzoek naar boeddhisme in Nederland zal worden gereviewed, alsmede een onderzoek in Tilburg dat dit najaar gepubliceerd zal worden.

(2) Hermeneutisch onderzoek

In het sociaalwetenschappelijk onderzoek naar religieuze binding wordt veel onderzoek gedaan naar individualisering en subjectivering. De discussie richt zich op de vraag of maatschappelijke individualiseringsprocessen leiden tot een transformatie van religie en religieuze binding (bijvoorbeeld Luckmanns these van de "onzichtbare religie") of alleen maar verder bijdragen aan de afname van traditionele religieuze bindingen (dus slechts een exponent is van seculariseringsprocessen in plaats van een transformatie daarvan). Echter, in empirisch onderzoek wordt het verschijnsel van meervoudige religieuze binding meestal gezien vanuit het perspectief van het individu zelf dat meerdere religieuze bindingen aangaat (subjectief perspectief). Het kan echter ook worden gezien vanuit het perspectief van de religies zelf op zulke meervoudige religieuze bindingen (objectief perspectief). Veel religies (met name de monotheïstische, maar ook het boeddhisme), beschouwen exclusieve binding als ideaal. Het boeddhisme in China en Japan bijvoorbeeld verlangt weliswaar van leken geen exclusieve binding, maar van monniken en nonnen wel.

Hoewel in empirisch onderzoek de meervoudige religieuze binding als verschijnsel naar voren komt, is de theologische onderbouwing ervan niet eenvoudig. Binnen de theologie is de meervoudige religieuze binding omstreden. Ze is in strijd met de exclusiviteitsaanspraken van christelijke, islamitische en joodse tradities. Daarom wordt meestal een exclusivistische of inclusivistische houding aangenomen. In het hermeneutisch onderzoek wordt een poging gedaan het verschijnsel van de meervoudige religieuze binding op zinvolle wijze te duiden, op de volgende wijze:

- (1) Een uiteenzetting van vragen en problemen die het fenomeen "meervoudige religieuze binding" (*multiple religious belonging*) binnen westers theologische concepten oproept, en de vraag naar wat *belonging* precies betekent.
- (2) Een historische analyse van de verstaanswijzen van meervoudige religieuze binding in China en Japan, en een onderzoek naar de toepasbaarheid van deze verstaanswijzen op de Westerse situatie
- (3) Een onderzoek naar de mogelijkheid van een pluralistische hermeneutiek van de meervoudige religieuze binding. Vanuit pluralistisch-theologisch perspectief verwijst de veelheid van religieuze voorstellingen naar de historisch en cultureel bepaalde uitdrukking van een enkele transcendente realiteit, die door verschillende religieuze tradities slechts gedeeltelijk kan worden verwoord (bv. Hick, Schmidt-Leukel). Karl Baier maakt daarbij een onderscheid tussen twee dimensies van religieuze identiteit, de katafatische (de expliciete binding met religieuze gemeenschappen, doctrines, teksten of praktijken) en de apofatische

(waarbij vanuit religieus oogpunt juist wordt afgezien van expliciete binding met vastliggende vormen, en een gefixeerde identiteit juist wordt afgewezen). Het is met name deze apofatische dimensie van religieuze identiteit die een pluralistische hermeneutiek van de meervoudige religieuze binding mogelijk maakt.

- (4) Een uitgewerkte casus hiervan: een analyse van de wijze waarop hedendaagse religieuze mensen (christenen en niet-christenen) een niet-exclusieve binding aangaan met het gedachtegoed van Meister Eckhart, waarbij met name de combinatie van katafatische en apofatische elementen in Eckharts mystieke theologie een aanknopingspunt vormt voor meervoudige religieuze binding. Het feit dat Meister Eckhart, ook in vele Dominicaanse studiecetra en leesgroepen, wordt gelezen vanuit zowel christelijk als boeddhistisch perspectief, vormt een goede illustratie van het fenomeen van de meervoudige religieuze binding. Er wordt daarom reeds vroeg in het onderzoek een publicatiebundel voorbereid over de ervaringen met "Eckhart tussen Oost en West". Hierover zijn reeds goede contacten gelegd met de Rotterdamse theologe Marianne Verbakel, die met o.a. Leo de Jong o.p. actief is in Citykerk Het Steiger in Rotterdam. Ook het Dominicanenklooster Zwolle zal bij deze bundel worden betrokken.
- (5) Het ontwikkelen van een non-dualistisch "denken in verscheidenheid", dat vanuit een waardering voor verscheidenheid niet probeert die in een bestaand kader te vatten (Seyla Benhabib heeft hiervoor de term "interactief universalisme" gesuggereerd). Het gaat erom te komen van een of-of denken naar een en-en denken.

(3) *Empirisch onderzoek*

Terwijl in Oost-Azië meervoudige religieuze bindingen een integraal deel van de culturele identiteit uitmaken, is in het westen (het schrijven over) meervoudige religieuze binding vooral een zaak geweest van een hoogopgeleide religieuze elite. Weinig is bekend over hoe "gewone" hedendaagse gelovige mensen omgaan met meervoudige religieuze binding. In het empirische deel van het onderzoek willen we daarom kwalitatief exploratief onderzoek doen naar de beleving van deze mensen. Een eerste bijdrage daaraan van onderzoekster Suzette van IJssel verschijnt binnenkort in de door Manuela Kalsky geredigeerde bundel van het huidige DSTS-onderzoeksprogramma. Onderzoeksvragen:

1. Hoe ontwikkelen mensen vandaag de dag, te midden van de huidige religieuze pluraliteit, meervoudige religieuze bindingen? Ontwikkelen ze meerdere bindingen tegelijk? Of is er sprake van een opeenvolging van enkelvoudige bindingen? Of ervaren ze hun omgang met religieuze tradities zelf niet meer als "binding" (de 'ongebonden spirituelen')?
2. Hoe zien meervoudige religieuze bindingen eruit? Zijn ze hiërarchisch geordend of worden de verschillende bindingen als even sterk ervaren? Waar bestaan ze concreet uit? Hoe worden die bindingen vertaald naar concreet gedrag? Correspondeert hun gedrag met hun zelfwaarneming? Beschouwen ze zichzelf als meervoudig religieus gebonden of juist als ongebonden?
3. Hoe gaan mensen om met de problematische aspecten van meervoudige religieuze binding? Hoe gaan ze om met tegenstrijdige doctrines en praktijken,

met divergerende waarheidsaanspraken, met exclusiviteitsaanspraken van religies, met spanningen tussen religieuze tradities?

4. Is de keuze om meervoudige religieuze bindingen aan te gaan het gevolg van bewuste reflectie en onderzoek, of is ze veeleer pragmatisch van aard?

Het empirisch onderzoek zal plaatsvinden door:

- vragenlijsten via TNS/NIPO
- ingevulde vragenlijsten online via www.nieuwwij.nl/ www.bruggenbouwers.nl/ www.reliwerk.nl
- vragenlijsten aan bezoekers van evenementen van De Nieuwe Liefde
- vragenlijsten aan deelnemers aan activiteiten van de Dominicaanse centra in Nederland (Dominicanenklooster Huissen, Plein van Siena Amsterdam, Kloostertuin Rotterdam, Dominicanenklooster Zwolle/Thomashuis Zwolle)
- analyse van uitingen in de sociale media (Website forums, Facebook, Twitter)
- vragenlijsten aan bezoekers van Meister Eckhart cursussen en leesgroepen (in samenwerking met voorgenomen promotieonderzoek van Welmoed Vlieger)
- vragenlijsten aan Windesheim-studenten (in samenwerking met voorgenomen promotieonderzoek van Ruth Hessels, docente Windesheim)
- vragenlijsten aan VU-studenten

(4) Toepassing en aanbevelingen

Op basis van de empirische bevindingen worden aanbevelingen gedaan voor wijzen om met meervoudige religieuze binding om te gaan, en deze waar mogelijk te faciliteren. Hierbij zal worden samengewerkt met verschillende maatschappelijke organisaties:

- Website Nieuwwij: discussies op internet en in de sociale media om meervoudige religieuze binding meer bekendheid te geven en meer bespreekbaar te maken
- Hogeschool Windesheim en de VU: op welke wijzen kan het onderwerp van de meervoudige religieuze binding constructief worden opgenomen in onderwijsmodules en masterclasses; welke activiteiten kunnen er worden georganiseerd voor studenten om dit thema aan de orde te stellen?
- DSTS en De Nieuwe Liefde: het ontwikkelen van lezingen, symposia, publieksdebatten op het gebied van meervoudige religieuze binding, met speciale aandacht voor de wijze waarop het werk van Meister Eckhart als Dominicaans denker daarbij een rol kan spelen.

November 2012